

Joanna Maria Malczewska

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ifk18@sluchacz.upjp2.edu.pl

ORCID: 0009-0009-6404-5367

Studium relacji między opactwem macierzystym a klasztorem córką w wiekach średnich na przykładzie brandenburskiego opactwa cysterskiego Lehnin i jego pierwszej filiacji w Paradyżu na terenie Wielkopolski w oparciu o wzmianki w *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie opactwa w Lehnin jako centralnego punktu religijnego średniowiecznej Brandenburgii oraz analiza jego znaczenia dla ekspansji zakonu cystersów, szczególnie w kontekście fundacji opactwa w Paradyżu, na terenie Wielkopolski. Zbadanie wzajemnych relacji między opactwem Lehnin a Paradyżem pozwoli ustalić, czy od momentu fundacji nowego opactwa powiązania między opactwem macierzystym a nowo utworzonym klaszturem były trwałe i kluczowe dla sukcesu nowej wspólnoty zakonnej, czy też uległy osłabieniu wraz z upływem czasu. Analizie poddane zostaną także występujące konflikty wewnątrzzakonne oraz ewentualne napięcia między opactwami, które mogły wpłynąć na ich współpracę i rozwój. Podstawowe źródło badawcze cytowane w niniejszym artykule stanowią *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*.

SŁOWA KLUCZOWE

cystersi, opactwo Lehnin, Brandenburgia, opactwo Paradyż, Wielkopolska, średniowiecze, opactwo macierzyste, opactwo córka, relacje, konflikt, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*

**A study of the Relationship between the Mother and the Daughter Abbeys
in the Middle Ages, Based on the Example of the Brandenburg Cistercian Abbey
of Lehnin and Its First Filial Foundation in Paradyż, Located in Greater Poland,
with Reference to Mentions in *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis
(1116–1786)***

ABSTRACT

The aim of this article is to present Lehnin Abbey as a central religious centre in medieval Brandenburg and to analyze its significance for the expansion of the Cistercian Order, particularly in the context

of the foundation of Paradyż Abbey in Greater Poland. Examining the relationship between Lehnin and Paradyż will help determine whether, from the moment of the new abbey's foundation, the ties between the mother abbey and the newly established monastery remained strong and crucial for the success of the new monastic community or whether they weakened over time. The analysis will also address internal monastic conflicts and potential tensions between the abbeys that may have influenced their cooperation and development. The primary research source cited in this article is *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*.

KEYWORDS

Cistercians, Lehnin Abbey, Brandenburg, Paradyż Abbey, Greater Poland, Middle Ages, mother abbey, daughter abbey, relations, conflict, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*

Wprowadzenie

Opactwo cysterskie w Lehnin, ufundowane w 1180 roku, stanowiło jeden z najważniejszych ośrodków religijnych w średniowiecznych Niemczech Wschodnich (Brandenburgia). Jako jeden z pierwszych klasztorów cysterskich w Brandenburgii opactwo odegrało na tym terenie kluczową rolę w promowaniu idei cysterskich, a fundacja dokonana przez margrabiego Ottona I miała na celu wspomóc rozwój Marchii Brandenburskiej, który dodatkowo podkreślał jego znaczenie strategiczne i gospodarcze.

Założone z inicjatywy wywodzącego się z dynastii askańskiej Ottona I, syna Albrechta Niedźwiedzia, opactwo cysterskie w Lehnin powstało w celu umocnienia chrześcijaństwa na terenach Niemiec Wschodnich, gdzie pogańskie tradycje nadal były żywe. Od początku istnienia opactwa cystersi byli wspierani przez możnowładców Marchii Brandenburskiej, co przyczyniło się do ich dynamicznego rozwoju, który zawdzięczałi licznym nadaniom ziemskim oraz przywilejom, jakie w pierwszej kolejności uzyskali od swego fundatora, jak również innych lokalnych możnych. Opactwo Lehnin, jako jeden z ważnych ośrodków cysterskich w Niemczech Wschodnich, przyczyniło się do kształtowania średniowiecznej Europy pod względem religijnym, kulturowym i gospodarczym. Co więcej, klasztor dzięki swojej skutecznej organizacji i zaangażowaniu w rozwój rolnictwa, edukacji i sztuki odegrał strategiczną rolę w rozkwitu regionu, w których się znajdował.

Lehnin jako opactwo macierzyste miało również decydujący wpływ na utworzenie opactwa w Paradyżu, ponieważ to właśnie mnisi z Lehnin otrzymali zadanie filiacji nowego klasztoru na ziemiach polskich. Mimo że Paradyż nie stanowił pierwszego opactwa cysterskiego w Wielkopolsce, jego powstanie pod patronatem opactwa Lehnin podkreśla fakt, iż Kapituła Generalna Zakonu Cystersów uznała ów ośrodek za godny poprowadzenia dalszej ekspansji zakonu na wschód i poleciła przygotowanie procesu filiacji z terenu ówczesnej i obecnej Brandenburgii. Fundacja Paradyża była

bezpośrednim rezultatem aktywności misyjnej Lehnin, które nie tylko wysyłało swoich mnichów do nowo założonego klasztoru, ale także wspierało go, od samego początku do momentu usamodzielnienia się, zarówno materialnie, zaopatrując w kodeksy liturgiczne i paramenty niezbędne do sprawowania świętej liturgii, jak i organizacyjnie. Przyjmując regułę cysterską i strukturę organizacyjną wzorowaną na opactwie w Lehnin, nowo powstałe opactwo w Paradyżu mogło liczyć na stabilny rozwój, zgodny z zaleceniami kapituły generalnej zakonu. O dobra materialne w postaci nadań ziemskich i przywilejów zadbał fundator – *comes* (wojewoda) Mikołaj Bronisz. Wsparcie organizacyjne ze strony Lehnin zapewniło nowej wspólnotce stabilność i możliwość rozwoju duchowego oraz gospodarczego. Stosunkowo szybko Paradyż stał się ważnym ośrodkiem monastycznym, przyczyniając się do szerzenia cysterskich ideałów na ziemiach ówczesnej Wielkopolski.

Opactwo w Lehnin dzięki swojej sile i wpływowi stało się ważnym elementem sieci klasztorów cysterskich, która przyczyniła się do szerzenia chrześcijaństwa i kultury średniowiecznej Europy. Badanie historii i działalności klasztorów pozwala lepiej zrozumieć rolę, jaką odgrywały w średniowiecznym świecie, oraz ich wkład w rozwój cywilizacji europejskiej.

Kontekst historyczno-gospodarczy działalności zakonu cystersów w Niemczech Wschodnich (Brandenburgia)

Zakon cystersów odegrał kluczową rolę w procesie kolonizacji i rozwoju terenów średniowiecznych Niemiec Wschodnich w XII i XIII wieku. Nie tylko cystersi, ale wszystkie zakony związane z regułą Benedykta z Nursji prowadziły już wcześniej działalność na ziemiach Niemiec Zachodnich i Południowych, jednak ziemie wschodnie (takie jak Brandenburgia, Saksonia, Meklemburgia i Pomorze) pozostawały wówczas pod kontrolą zachodniopolańskich Słowian, zwanych Wioletami, Lutykami bądź Lucicami, zamieszkujących tereny pomiędzy rzeką Elbą (środkową jej częścią) a Odrą. Po ich zbrojnym wyparciu zaistniała potrzeba zabezpieczenia tych ziem, stąd decyzja lokalnych możnowładców, aby podjąć się trudu fundacji opactw i klasztorów. Biorąc pod uwagę okoliczności lokacji wszystkich opactw cysterskich w Brandenburgii, można zaryzykować stwierdzenie, że działalność cystersów nie ograniczała się jedynie do aspektów religijnych, ale obejmowała również szeroko zakrojone działania gospodarcze i społeczne, które miały na celu stabilizację i rozwój tych obszarów w wiekach średnich.

Cystersi po wystąpieniu z zakonu benedyktynów i założeniu własnego reformowanego ośrodka monastycznego w Cîteaux dynamicznie zaznaczali swoją obecność w Europie, zakładając własne opactwa i klasztory. Już po trzydziestu sześciu latach od założenia istniało siedemdziesiąt opactw, z czego pięćdziesiąt pięć we Francji.

W Niemczech do 1150 roku powstało pięćdziesiąt opactw, a do 1200 roku niemal sto¹. Badając proveniencje poszczególnych opactw ulokowanych w Brandenburgii w XII–XIII wieku, nie sposób nie zauważyć, że najbardziej prężną filią z czterech wielkich opactw filialnych Cîteaux było opactwo cysterskie w Morimond (Francja). Wyróżniało się ono największą ekspansywnością na nowe, niezasiedlone tereny niemieckie, co można tłumaczyć potrzebą zabezpieczenia nowych terenów, dotąd nieobjętych działalnością innych zakonów chrześcijańskich. Nie sposób nie wspomnieć także o niezwykłym charzmacie zakonu, który nakazywał lokację opactw i klasztorów w miejscach odosobnionych, wymagających uprzedniego przygotowania poprzez pracę własnych rąk². To właśnie z opactwa w Morimond wywodzą się, pośrednio przez inne opactwa niemieckie zlokalizowane na terenach Niemiec Zachodnich i Południowych, wszystkie cysterskie opactwa męskie w Brandenburgii założone w XII–XIII wieku. W tabeli 1 zaprezentowano ich pochodzenie³:

Tabela 1. Cysterskie opactwa męskie w Brandenburgii powstałe w XII i XIII wieku

Opactwo	Nazwa łacińska	Data założenia	Data zamknięcia	Proweniencja
Doberlug vel Dobrilugk	Dobraluca	1165/1184	1541	Cîteaux – Morimond – Kamp – Volkenroda
Zinna	Coena S. Mariae	1170	1553	Cîteaux – Morimond – Altenberg
Lehnin	Leninum vel Lenin	1180	1542	Cîteaux – Morimond – Sittichenbach
Chorin	Stagnum Sanctae Mariae	1248	1542	Cîteaux – Morimond – Lehnin
Neuzelle	Nova Cella	1258	1817	Cîteaux – Morimond – Pforta – Altzella
Himmelfort	Coeli Porta	1299	1541	Cîteaux – Morimond – Lehnin

Źródło: www.cistpedia.org/index.php?id=539&L=560 (11.01.2025).

- 1 J.W. Thompson, *The Cistercian order and colonization in mediaeval Germany*, [w:] *The American Journal of Theology*, t. 24, nr 1, University of Chicago Press 1920, s. 71, <https://www.jstor.org/stable/3155939> (11.01.2025).
- 2 J. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*, t. 1, Canivez 1: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (4.02.2025), s. 14: *I. Quo in loco sint construenda coenobia. In civitatibus, castellis, villis, nulla nostra construenda sunt coenobia, sed in locis a conversatione hominum semotis.*
- 3 Por. Indeks opactw ułożonych w kolejności geograficznej, [w:] www.cistpedia.org/index.php?id=539&L=560 (11.01.2025).

W nowo założonych opactwach cystersi brandenburscy prowadzili intensywne prace związane z leśnictwem, rolnictwem, ogrodnictwem i hodowlą zwierząt. Źródła wspominają o karczowaniu lasów pod uprawy, osuszaniu terenów bagiennych i trzęsawisk, budowie rowów melioracyjnych, tworzeniu systemów nawadniających, budowie dróg i mostów, które przyczyniały się do poprawy komunikacji i transportu. W Brandenburgii cystersi zajmowali się młynarstwem (mieli monopol na młyny wodne i wiatraki), wydobywali piaskowiec do budowy kościołów i budynków mieszkalnych (np. w okolicach Berlina, w miejscowości Rüdersdorf)⁴, budowali i utrzymywali spichlerze do gromadzenia zebranych zbóż (uprawiali pszenicę, żyto, jęczmień, produkowali sól). Wraz z fundacją otrzymywali liczne nadania ziemskie, gdzie posiadali prawa do zakładania stawów rybnych i połowu ryb, prawo do eksploatacji złóż soli (np. w okolicach Magdeburga)⁵, uprawiali winorośl (nawet w Brandenburgii i Saksonii mimo niesprzyjającego klimatu). Prowadząc liczne hodowle bydła, owiec i koni, produkowali żywność (solili i wędzili mięso, wytwarzali kiełbasy), garbowali i wyprawiali skóry, z których produkowali obuwie, siodła oraz pergamin, a także pozyskiwali wełnę z owiec na ubrania. Zajmowali się również sadownictwem i ogrodnictwem. Od połowy XIII wieku, wraz ze wzrostem znaczenia pieniądza, produkty stanowiące nadwyżkę przestały być przedmiotem wymiany. Cystersi otrzymali wówczas prawa do prowadzenia działalności targowej. Przykładem może być opactwo w Doberlug, które w 1221 roku przekształciło wieś Falkenberg w targ, aby handlować z Wendami⁶. W okresie panowania Fryderyka I cystersi zostali na krótko wygnani z Niemiec na skutek konfliktu cesarza z nowo wybranym papieżem, jednak po 1177 roku powrócili, zyskując reputację „aniołów pokoju” w oczach lokalnych społeczności.

W średniowieczu nowo ulokowani niemieccy cystersi cieszyli się także wieloma przywilejami, w tym zwolnieniami podatkowymi od nieruchomości rolnych oraz od opłat za produkty wytwarzane własnymi siłami. Papież Hadrian IV uwolnił zakon od konieczności płacenia danin, o ile dochody klasztoru pochodziły z jego własnej pracy⁷.

---

4 F. Winter, *Die Zisterzienser der nordöstlichen Deutschlands. Ein Beitrag zur Kirchen- und Kulturgeschichte des Deutschen Mittelalters*, t. II, Berlin/Gotha 1868/1871, s. 276. Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands – Our Digital Library: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (04.02.2025).

5 Tamże, t. III, s. 214.

6 Tamże, t. II, s. 297.

7 Tamże, t. I, s. 92. Por. K. Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben in Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur de Platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, Leipzig 1886–1915, t. I, cz. I, *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes: Lamprecht, Karl, 1856–1915: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive* (04.02.2025), s. 121 – list Aleksandra III do biskupów Metz, Trier, Verdun i Liège: *Admirati sumus, quod cum fratribus Aureavallis sicut aliis omnibus Cisterciensis ordinis a patribus et praedecessoribus nostris concessum sit et a nobis nunc postmodum confirmatum, ut de laboribus, quos propriis manibus aut sumptibus excolunt, nemini decimas solvere teneantur.*

Zadania stawiane cystersom zasiedlającym Niemcy Wschodnie

W swoim artykule traktującym o kolonizacji cysterskiej na terenie średniowiecznych Niemiec James Westfall Thompson w dość kontrowersyjny sposób porównuje zakon cystersów do osadników Dzikiego Zachodu w USA, sugerując, że zakony cysterskie i kartuzjańskie, młodsze od benedyktynów i kluniaków, odczuwały impuls kolonizacyjny oraz potrzebę przygód⁸. Z tym twierdzeniem można polemizować, gdyż kluczowym czynnikiem fundacji nowych opactw była konieczność posiadania fundatora, który mógłby zapewnić środki na budowę pierwszych obiektów klasztornych, w tym kościoła, oraz terenów przeznaczonych do karczowania i uprawy. Dodatkowo konstytucje cysterskie wyraźnie nakładały obowiązek lokowania nowych klasztorów w odosobnieniu, z dala od ludzkich osad, co było zgodne z ich charyzmatem. W przeciwieństwie do benedyktynów i kluniaków, którzy wcześniej osiedlali się w bardziej zasiedlonych regionach Niemiec Zachodnich i Południowych, cystersi kierowali się ku mniej zaludnionym ziemiom wschodnim, niedawno odzyskanym przez księcia Albrechta Niedźwiedzia od Słowian. Naturalną granicą pomiędzy obszarami działalności benedyktynów a cystersów była rzeka Łaba. Poza nielicznymi wyjątkami, takimi jak pojedyncze opactwa benedyktyńskie w Polsce i Czechach, benedyktyni rzadko zakładali nowe filie poza tą granicą.

Kolejny zarzut Thomsona stawiany wobec cystersów jest taki, że zajmowali się głównie uprawą ziem, hodowlą zwierząt, a nie celowali w działalność misyjną i nie zajmowali się w swoich klasztorach piśmiennictwem ani sztuką. Działalność misyjna nie stanowiła nigdy charyzmatu cystersów, wszak zgodnie z regułą św. Benedykta mieli pracować i modlić się, jednak źródła wskazują, że w opactwach cystersów działały dobrze zorganizowane skrytoria, więc nie jest to prawdą.

Działalność cystersów w Niemczech Wschodnich miała ogromne znaczenie dla kolonizacji i rozwoju tych terenów. Ich działalność gospodarcza, połączona z zaangażowaniem w budowę infrastruktury i rozwój rolnictwa, przyczyniła się do trwałego ugruntowania ich obecności na tych terenach. Cystersi nie tylko zapobiegli ponownemu powrotowi pogan, ale także stworzyli podstawy do dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego regionu.

Początki opactwa cysterskiego w Lehnin

Opactwo cysterskie w Lehnin zostało ufundowane w 1180 roku z inicjatywy margrabiego Ottona I Brandenburskiego, syna Albrechta Niedźwiedzia. Otton I, podobnie jak jego ojciec, aktywnie wspierał zakładanie opactw cysterskich na obszarach

---

8 J.W., Thomson, *The Cistercian...*, s. 77.

Niemiec Północno-Wschodnich. Warto przypomnieć, że żoną fundatora Lehnin była księżniczka Judyta, córka księcia Bolesława III Krzywoustego z dynastii Piastów.

Opactwo Lehnin zlokalizowane jest 25 km na południowy zachód od Poczdamu i 50 km od Berlina, na płaskowyżu Zauche. Po fundacji cystersi przybyli z niemieckiego opactwa Sittichenbach w 1183 roku, osiedlając się w Brandenburgii. Rok później, 7 marca 1184 roku, zmarł protektor cystersów, margrabia Otton I, który zgodnie ze swoją wolą został pochowany w kościele zakonnym w Lehnin⁹. Od tego momentu opactwo staje się nekropolią domu askańskiego.

Według historyka od lat badającego byłe opactwo cysterskie w Lehnin, Stephana Warnatscha, nazwa opactwa wywodzi się prawdopodobnie od słowiańskiego słowa *len*, *lanye*, oznaczającego łanię jelenia¹⁰. Legenda przekazywana przez cystersów z Lehnin opisuje sen margrabiego Ottona I, w którym łania jelenia pojawia się jako znak Boży wskazujący na palącą potrzebę ufundowania opactwa. Po tej jakże chrześcijańskiej wizji Otton I kontaktuje się z niemieckimi cystersami w Sittichenbach i proponuje filiację w Brandenburgii¹¹. W tradycji biblijnej¹² oraz wczesnochrześcijańskiej¹³ jelen lub łania symbolizują poszukiwanie Boga i tęsknotę za Nim. Alternatywna hipoteza Warnatscha sugeruje, że nazwa mogła pochodzić od plemienia Len, choć brak dowodów na słowiańskie zasiedlenie właśnie tego terenu przed założeniem opactwa¹⁴. Cystersi z Lehnin utrzymywali również tradycję ustną, według której pierwszy opat, Sibold, został zamordowany przez Słowian w latach 1184/1185. Możliwe, że jego śmierć była pośrednio rezultatem zajęcia przez cystersów obiektów kultu słowiańskiego na terenach przekazanych przez Ottona I¹⁵.

W momencie fundacji Lehnin było oddalonym, podmokłym terenem z jeziorami, piaszczystymi wyspami i potężnymi połaciami lasów. Znaczne donacje umożliwiły mnichom szybkie osiedlenie się, mimo trudnych warunków środowiskowych. W średniowieczu opactwa cysterskie powstawały w miejscach odizolowanych od ludzkiej aktywności, zgodnie z zasadą określoną przez *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis: In citatibus, castellis, villis, nulla nostra construenda sunt coenobia, sed in locis*

---

⁹ S. Warnatsch, *Geschichte des Klosters Lehnin 1180–1542*, Berlin 2000, s. 85.

¹⁰ Tamże, s. 47.

¹¹ Tamże, s. 48.

¹² Por. *Jak łania pragnie wody ze strumienia, tak dusza moja pragnie Ciebie, Boże!*, [w:] *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 2003, Ps 42, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=875> (04.02.2025).

¹³ S. Kobiela, *Jeleń*, [w:] *Bestiarium chrześcijańskie: zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 132.

¹⁴ S. Warnatsch, *Geschichte...*, s. 48.

¹⁵ Tamże, s. 52. Z podobnym przypadkiem spotykamy się w nie tak odległym od Brandenburgii Międzyrzeczu, oddalonym od Paradyża zaledwie kilkanaście kilometrów, gdzie w 1003 r. przez pogan zamordowanych zostało pięciu eremitów.

*a conversatione hominum semoti*¹⁶, co wskazuje, że warunki w Brandenburgii były dla mnichów optymalne.

Choć dokument fundacyjny nie zachował się do naszych czasów¹⁷, wzmianki dotyczące uznania statusu opactwa Lehnin przez papieża Celestyna III¹⁸ oraz cesarza Niemiec Henryka VI¹⁹ pojawiają się w Kodeksie Dyplomatycznym Brandenburgii (lata 1193 i 1195). Chociaż nie ma pewności co do osoby fundatora, fakt, że Lehnin stało się miejscem pochówku członków dynastii askańskiej (pochowani zostali tam także synowie Ottona I: Otton II i Albrecht II oraz kolejni sukcesorzy linii askańskiej)²⁰, sugeruje, że to Otton I zainicjował osadzenie cystersów w Brandenburgii.

Okres *prosperity* opactwa przypada na drugą połowę XIII wieku. Zarządzając majątkiem z wybitną umiejętnością ekonomiczną, cystersi powiększali swoje posiadłości i zdobywali kolejne nadania. Opactwo pełniło funkcję wsparcia finansowego, a darowizny i inne świadczenia napływały regularnie. Przed jego rozwiązaniem w 1542 roku majątek opactwa obejmował jedno miasto (Werder am Havel), trzydzieści dziewięć wsi, pięćdziesiąt cztery jeziora oraz liczne młyny, lasy i łąki²¹.

Tak jak wszystkie opactwa w Niemczech Wschodnich, opactwo cysterskie w Lehnin było początkowo nastawione głównie na rolnictwo. Mnisi i konwersi lehnińscy praktykowali uprawę pól w systemie tzw. trójpolówki (*three-field farming*), hodowali zwierzęta, mieli stawy rybne, liczne młyny oraz korzystali z bogactw naturalnych otaczających ich lasów: wykorzystywali drewno, polowali na zwierzęta zamieszkujące lasy oraz pozyskiwali miód i воск na potrzeby liturgii i klasztoru. Dodatkowo biali mnisi z Lehnin warzyli piwo, które dostarczano na jarmarki w Brandenburgu i Berlinie-Cölln. Podobnie jak inne opactwa, cystersi mieli też własne warsztaty, gdzie wytwarzano ubrania i buty na potrzeby klasztoru, a nadwyżka sprzedawana była na jarmarkach. Przy klasztorze, ale również w folwarkach lehnińskich, tzw. grangiach, budowano także kuźnie, garbarnie i inne podobne warsztaty rzemieślnicze. W późnym średniowieczu cystersi postawili również na handel²².

16 D. Canivez, *Statuta Capitulum...*, s. 13.

17 S. Warnatsch, [w:] *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster*, t. II, red. H. Heimann, K. Neitmann, W. Schick, s. 764.

18 *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Haupttheil I, Geschichte der geistlichen Stiftungen, der adlichen Familien, so wie der Städte und Burgen der Mark Brandenburg*, cz. 1/10, red. A. Riedel, Berlin 1856, rozdz. 15, s. 184, 'Codex diplomaticus Brandenburgensis. Haupttheil I, Geschichte der geistlichen Stiftungen, der adlichen Familien, so wie der Städte und Burgen der Mark Brandenburg', Image 194 of 552, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10001026?page=194,195> | MDZ (04.02.2025).

19 Tamże, s. 186.

20 S. Warnatsch, [w:] *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster*, t. II, red. H. Heimann, K. Neitmann, W. Schick, Löwen 1933–1941, s. 764.

21 Tamże, s. 766.

22 Tamże, s. 777.

Od momentu założenia klasztor Lehnin konsekwentnie dążył do utrzymania bliskich relacji z władcami brandenburskimi. Bliskość ta znajduje potwierdzenie w tym, że opaci klasztoru często byli członkami świty królewskiej, a ich głos był istotny w podejmowaniu decyzji. Z tego powodu często pełnili funkcję doradców, będąc wymienianymi jako świadkowie w licznych dokumentach. Należy podkreślić, że już pod koniec XII wieku znaczenie opactwa Lehnin wykroczało poza funkcję nekropolii domu askańskiego. Opaci często występowali jako świadkowie w dokumentach władców Lehnin i brandenburskiej kapituły katedralnej, co świadczy o jego istotnej roli w regionie. Szczególnie trzech ostatnich opaci z Lehnin wyróżniali się aktywną działalnością doradczą na rzecz władców, a także jako asesory sądowi, arbitrzy, świadkowie zawieranych umów i uczestnicy negocjacji dotyczących spraw ziemskich. Oprócz tego często powierzano im rozstrzyganie delikatnych kwestii, takich jak spory pomiędzy szlachtą, prałatami czy nawet rozwiązywanie problemów osobistych monarchów²³.

Filiacja opactwa cysterskiego w Paradyżu oraz relacje między opactwem macierzystym a jego pierwszą filią w wiekach średnich

W okresie największej *prosperity* opactwo w Lehnin rozpoczęło również proces zakładania nowych opactw filialnych. Przejdźmy przez ów proces na przykładzie filiacji opactwa paradyskiego w Wielkopolsce.

Od strony prawnej proces fundowania nowych opactw ściśle określała *Charta Caritatis*, jak również zbiory ustaw zawarte w dokumentach stanowiących uchwały kapituł generalnych, które zwoływano co roku i na które zobowiązany był przybyć, niezależnie od miejsca zamieszkania²⁴, każdy opat cysterski. *Notabene* w *Statuta* odnajdujemy jedną wzmiankę o tym, że opat z Lehnin nie przybył na kapitułę i nakazuje mu się przy kolejnej okazji wyjaśnić powód, dla którego pozostał w swoim opactwie²⁵. Franz Winter wskazuje wprawdzie, że niektóre oddalone znacznie opactwa mogły korzystać z możliwości opuszczenia niektórych kapituł (opaci hiszpańscy mogli przybywać na kapitułę co dwa lata, węgierscy co trzy, szkoccy, irlandzcy i sycylijscy co trzy, a ci zamieszkujący Skandynawię i Inflanty co pięć lat), w tej grupie nie znajdują się jednak opaci z Niemiec. Największym zwolnieniem cieszyli się opaci syryjscy, którzy mieli obowiązek przybyć na kapitułę co siedem lat²⁶.

---

23 Tamże, s. 765.

24 Prolog do *I. Statutorum Annorum Precedentium Prima Collectio*, [w:] D. Canivez, *Statuta Capitulum...*, t. I, s. 12.

25 Tamże, s. 218: *Abbas de Leni qui hoc anno ad generale Capitulum non venit, omni occasione postposita, sequenti Capitulo se praesentet, causamque propter quam remansit fideliter exponat.*

26 F. Winter, *Die Zisterzienser...*, s. 174.

Proces fundacyjny był identyczny dla wszystkich opactw cysterskich i składał się z elementów, które należało wypełnić, zarówno przez fundatora przysłego opactwa, jak i opatów wyznaczonych przez kapitułę. Fundator dokonywał wyboru opactwa, z którego mieli przybyć ojcowie w celu założenia filii, przedstawiając opatowi warunki, które zamierzał stworzyć nowemu opactwu. Zgodnie ze statutami cysterskimi, jeżeli liczba mnichów w opactwie osiągnęła wystarczający poziom, klasztor mógł wysłać swoich braci, aby założyli nowe opactwo córkę. Należy jednak zaznaczyć, że liczba ta nigdy nie została dokładnie określona przez dokumenty prawne zakonu i leżała w gestii opata, któremu składano propozycję filiacji²⁷. W momencie podejmowania decyzji o ufundowaniu opactwa w Paradyżu liczba mnichów opactwa Lehnin liczyła według Warnatscha od stu do stu dwudziestu braci, mnichów i konwersów²⁸. Podejmowanie decyzji samodzielnie przez opata potwierdza również Józefa Zawadzka, która podkreśla, że następuje to bez jakiegokolwiek ingerencji osób trzecich, chociaż wydaje się, że kapituła mogła mieć w wyjątkowych przypadkach ostatnie słowo²⁹.

Po podjęciu przez fundatora decyzji o zamiarze ufundowania opactwa należało ubiegać się o aprobatę miejscowego biskupa bądź arcybiskupa. Nie inaczej przebiegał ów proces w przypadku opactwa Lehnin, do którego zwrócił się komes Bronisz z Wielkopolski. Ślad powyższych działań odnajdujemy w Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski, gdzie poza wzmianką pod numerem 126: *Bronissius comes Poloniae 1230 Jan. 29, Posnanie; confert hereditatem suam dictam Gostekove Henrico abbati de Lenin ad construendam abbatiam Ordinis Cisterciensis, nomine Paradyż*³⁰ przeczytać można dość kwiecisty tekst

27 J. Zawadzka, *Fundowanie opactw cysterskich*, „Roczniki Humanistyczne” 9, s. 129.

28 *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster*, t. II, red. H. Heimann, K. Neitmann, W. Schick, Löwen 1933–1941, s. 771.

29 J. Zawadzka, *Fundowanie opactw...*, s. 129–130.

30 *Codex diplomaticus Majoris Poloniae* (dalej: *Codex*), t. 1, red. I. Zakrzewski, Poznań 1877; *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski T.1 Zawiera numer 1–616 lata 984–1287 – Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa* (4.02.2025), nr 126: *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti amen. Bronissius Dei gracia nobilis comes Poloniae. Non absque dolore cordis nostre condicionis agnitionem nobis memoria suggerit, presertim cum vita hominis quamlibet potens et florens, sit denuo tamen vapor ad modicum parens, et quasi fumus vento raptus de fumario. Quapropter, cum multe sint aversiones, restat ut mittamur manum ad forciam et apprehendatur misericordia abscondens elemosynam in sinum pauperum Christi qua possit orare pro nobis; quandoquidem nullum cicius placat et ad veniam movet pium Iudicem, quam opus pietatis, promissionem habens vite que nunc est et future. Quod attendens ego Bronissius comes et sedula mente pertractans, de hereditate transitoria et fugaci michi meisque comparare decrevi thesaurum in celis stabilem et permanentem, ubi nec eruca nec tinea demolitur nec fures effodiunt nec furantur. Igitur constare volo tam presentibus quam posteris universis, quod in remissionem meorum et uxoris mee peccaminum simul et progenitorum meorum et obtentu vite eterne, ad honorem Dei et gloriose genitricis sue semperque virginis Marie et sancti Martini confessoris Christi, cum consensu illustrissimi ducis Poloniae Wlodeslay iunioris, et domini Pauli Posnaniensis ecclesie episcopi, et cum consensu Chori dicte Posnaniensis ecclesie, cum consensu Sandivoy fratris mei et Iarostii filii fratris mei, cum consensu uxoris mee et parentum meorum, obtuli et contuli locum proprietatis mee qui dicitur Gostekovve domino Henrico abbati et fratribus de Lenin, ad construendam novam abbatiam Ordinis Cisterciensis cui vocabulum est Paradisus, in suis terminis sic limitatum:*

opisujący powody, jakie kierowały komesem Broniszem, kiedy dokonywał przekazania swojego dziedzictwa opatowi Henrykowi z Lehnin. Z dokumentu wynika, że opat Henryk z Lehnin był obecny w momencie nadania ziem, jego imię – poza księciem Władysławem Odonicem, biskupem Pawłem i Wilhelmem, plebanem wsi Gościkowo – widnieje na dokumencie fundacyjnym. Natomiast informacji, skąd powziął decyzję o wyborze Lehnin jako opactwa macierzystego bądź kto podpowiedział mu, aby takiego wyboru dokonać, w dokumentach nie odnajdziemy.

Pod numerem 128 *Codex Diplomaticus Maioris Poloniae* pojawia się kolejna wzmianka opatrzona tą samą datą, wyraźnie precyzująca faktyczną wielkość darowizny: tu komes Bronisz przekazuje nie tylko cały swój majątek ruchomy i nieruchomy, ale również majątek swej małżonki, a także spuściznę po nim i po małżonce³¹:

Comes Bronissius 1230 Jan. 29, s. 1; confert coenobio Paradyż, sive Gostichowo, omnia bona sua et uxoris suae mobilia et immobilia, nec non et hereditates.

To dość istotna informacja, zwłaszcza w kontekście tego, że wojewoda Bronisz i jego małżonka umierają dość szybko i bezpotomnie. Winter zauważa, że aby zabezpieczyć swoje interesy gospodarcze i otrzymywać nowe nadania oraz przywileje, zakonnicy z Paradyża musieli trwale związać się z nową linią możnych z Wielkopolski. Poszukiwania kończą się sukcesem, bo na liście kolejnych możnych wspierających klasztor paradyski znajdujemy wojewodę Pribigniewa, Janusiusa, Bozatę, Byrską i księcia Przemysła I, najstarszego syna Władysława Odonica. Tym samym mnisi paradyscy mogą rozszerzać swój obszar wpływów, chociaż zauważa się, że od 1256 roku wyraźnie zmniejszyła się liczba nabywanych przez klasztor dóbr, a od 1277 roku całkowicie ustały³².

---

scilicet a valle que dicitur Gnymar in rivulum nomine Paklitz, descendendo per eundem rivulum usque ad fines dicte hereditatis mee qui vulgariter tramites nuncupantur, cum omni utilitate agrorum, aquarum, molendinorum, graminum, pratorum et silvarum, melleficiorum, pascuarum, piscacionum ac venacionum, et si que alie sint vel emergere possunt utilitates que hic non specificantur, universe et universaliter omnes prenominate abbacie, videlicet Paradiso sancte Marie, a nobis et ab heredibus nostris mero et pleno iure conferuntur et collata confirmantur. Ut igitur hec donacio et assignacio nostra, sepe nominate abbacie et fratribus eiusdem loci, qui sunt Ordinis Cisterciensis Posnaniensis diocesis, rata et inconvulsa perseveret, ipsam sigilli mei appensione dignum duxi roborandam, cum bonorum et fidelium virorum attestacione quorum hec sunt nomina: Vlodeslaus iunior dux Polonie, dominus Paulus episcopus Posnaniensis, dominus Henricus abbas de Lenin, Wilhelmus plebanus de Gostekovve, Sandivoius frater meus, Wissota filius Hugonis, Theodericus castellanus de Meseritz et Iohannes filius eius, Gotardus notarius meus; et cum aliorum fidelium attestacione clericorum et laycorum quorum nomina Deus novit. Acta sunt hec et data Posnanie anno gracie millesimo ducesimo tricesimo, quarto Kalendas Februarii, Epacta XXVI, Indictione V. (sic). Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski T. 1 Zawiera numera 1–616 lata 984–1287 – Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/12458/edition/20061/content/O4.O2.2025>.

31 T. Warminski, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Kloster zu Paradies. Eine Beigabe zu der am 50. Stiftungsfeste des königlichen Schullehrer-Seminars zu Paradies herausgegeben Festschrift*, Meseritz 1886, s. 47.

32 F. Winter, *Die Zisterzienser...*, t. II, s. 365.

Również w roku 1230 decyzję wojewody poznańskiego potwierdza i błogosławi biskup poznański Paweł poprzez przyznanie i przekazanie dziesięciny od wsi Gościkowo na rzecz kościoła, który funduje komes Bronisz:

*Paulus episcopus Poznaninus. 1230 s.d. et l.: decimas de villa Goscichowo, ecclesiae quam comes Bronissius ibidem fundaverat confert*³³.

Komes Bronisz musiał być osobą dość wpływową, bo już w latach 1235/1236 Władysław Odonic, książę wielkopolski, wziął pod swą opiekę opactwo paradyskie, potwierdzając słuszność fundacji cysterskiej na swoich ziemiach:

*Wolodizlaus dux Polonie 1235 s. d., in summa ecclesia Gneznensi; recipit monasterium Paradyż in suam tutelam*³⁴.

*Wlodeslaus dux Poloniae 1236 s.d. in Posnania; protestatur, comitem Bronissium contulisse claustro Paradyż omnia bona sua et uxoris suae mobilia et immobilia, ipse vero claustum praefatum sub suam suscipit protectionem et ab omni iure Polonico absolvit*³⁵.

---

33 Codex, nr 127.

34 Tamże, nr 183: *In nomine sancte et individue Trinitatis. Wolodizlaus dux Polonie. Cum nos qui in terrenis sublimitatibus sumus constituti varia prepediant negocia ne proprie animarum saluti libere vacare possimus, expediens nobis videtur, quamdiu in hac lucis via vacat nobis, queramus amicos, quorum oracionibus et meritis adiuti, et deprimentes peccatorum fasciculos dissolvere, et eterne felicitatis habitaculum valeamus introire. Hinc est quod universis castellanis, advocatis ceterisque fidelibus in nostro principatu constitutis significamus, quod dilectos fratres Ordinis Cisterciensis in loco qui vocatur Paradysus qui olim Gostecowe dicebatur constitutos, in nostram recepimus protectionem simul et tutelam. Significamus eiam dilectioni vestre, quod predictorum fratrum homines qui nunc sub ipsis resident, vel quos in posterum in suis terminis vel possessionibus nunc habitis vel adhuc ex donacione fidelium habendis locaverint, in eandem recipimus tutelam et defensionem. Ut igitur sepe dictos fratres de nostra amicitia et protectione quam a nobis sperabant redderemus securos, presens scriptum super eo iussimus dari et sigilli nostri impressione roborari, testibus nichilominus adhibitis quorum nomina sunt hec: **Henricus abbas de Lenin**; Balduwinus decanus Gnezenensis, Cristianus custos, Chartunchus, Thomas, Mutina, Theodericus, Andreas, Stephanus cancellarius, Martinus canonici Gnezenenses; Boleslaus, Zemomuzle filii nostri, et alii quam plures tam clerici quam laici. Datum anno gracie M. CC. tricesimo quinto, in summa ecclesia Gnezenensi.*

35 Tamże, nr 194: *In nomine sancte et individue Trinitatis amen. Wlodeslaus Dei gracia dux Polonie universis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris notum facimus, quod comes Bronissius cum consensu nostro et fratris sui Sandivoii et Iarostii filii fratris ipsius scilicet Gualonis, et parentum ipsius et uxoris sue omnia bona sua mobilia et immobilia, familiam et omnes hereditates suas ecclesie Dei et claustro, cuius ipse fundator est, post mortem ipsius et uxoris sue contulit ad honorem Dei et beate Marie perpetue virginis et sancti Martini confessoris Christi et ad utilitatem et sustentacionem fratrum claustri quod Paradisus dicitur, qui locus quondam vulgariter Gostichovo nominabatur, qui sunt Ordinis Cisterciensis: iure hereditario obtulit et confirmavit in perpetuum possidendas cum bona voluntate nostra et episcopi Pauli Posnaniensis in cuius diocesi sunt, cum omni utilitate agrorum, pratorum, silvarum, aggerum, piscationum, graminum, mellificiorum, kastorum, pascuarum et omnium aliarum utilitatum que emergi possunt que hic non specificantur: plene et universaliter contulit omnia bona sua et uxoris sue post mortem eorum, et omnes hereditates suas supradictis fratribus, quorum nomina sunt hec: Zaborovo, Zacrevo, Sirotsovo, Chranstovo, Albrechtovo, Kottovo, Polovicia, Cunarske, Gorka cum transductu trans Vartam; omnia eodem iure quo et prima, scilicet Gostichovo contulit, contulit et confirmavit universa. Nos vero de hiis testimonium plenum supradictis fratribus perhibemus, et ipsos et omnia ipsorum sub protectione nostra susceptos et ab omni exactione et ab omni iure Polonicali et a teloneo absolutos, et plenam libertatem ipsius contulisse testamur, sigilli nostri impressione roborando. Datum in Posnania anno gracie M.CC.XXX.VI, coram episcopo Paulo et aliis multis.*

Już w początkowych latach działalności opactwa w Paradyżu kolejny książę wielkopolski, Przemysław I, potwierdza protekcję Odonica, sam biorąc pod opiekę ojców paradyskich i nadając im nowe przywileje:

*Premisl dux Polonie 1247 s. d., in Gnesdna; fratres monasterii Goscichow sub suam recipit protectionem et quibusdam libertatibus munit*³⁶.

Z kolei decyzja o wysłaniu wizytatorów (zwykle opatów sprawujących władzę w pobliskich opactwach), których zobowiązywano do odwiedzin miejsca przeznaczonego pod kolejne opactwo i wyrażenia opinii o przedsięwzięciu, była podejmowana przez kapitułę generalną zakonu. W przypadku fundacji opactwa paradyskiego odnajdujemy następującą wzmiankę w *Statuta* z 1232 roku:

*De aedificanda abbatia Paradisi committitur abbatibus de Colbas et de Lugna ut ad locum inspiciendum accedant et si viderint expedire, intruducendi ibidem conventum habeant potestatem*³⁷.

Wspomniani powyżej opaci z opactwa w Kołbaczu i Łeknie nie spieszili się widocznie z wizytacją, dlatego w roku 1235 kapituła nakazuje, co następuje:

*Inspectio loci qui vocatur Paradisus in Postnonesi diocesi in quo novilis vir Bronosius palatinus in Polonia vult fundare monachorum monasterium, committitur de Sicham, de Colba et de Cenna abbatibus ut ad locum personaliter accedentes, pensatis omnibus quae pensanda sunt secundum formam Ordinis, de domo de Lenin mittant istuc conventum, non expectato ulterius super hoc mandato Capituli generalis, et quid inde, etc.*³⁸

Z powyższego tekstu wynika, że opaci z Kołbacza i Łekna nie stanęli na wysokości zadania i zadanie zostaje powierzone opatowi ze Sittichenbach wywodzącego się również z linii filiacyjnej Morimond, z którego z kolei wywodziło się opactwo Lehnin w Brandenburgii, ponownie opatowi z Kołbacza oraz opatowi z Zinny, kolejnego opactwa ulokowanego w Brandenburgii w 1170 roku. Wizytacja musiała przebiec pozytywnie, bo już w 1236 roku nowy konwent przybywa w niedostępne ostępy położone nad rzeką Paklicą i z pomocą fundatora rozpoczyna budowę murowanego kościoła. Kolejny raz potwierdza się reguła określona przez ojców zakonu cysterskiego, która mówi o potrzebie lokowania nowych opactw w miejscach dotąd niezamieszkałych, oddalonych od głównych traktów, niepozostających w bezpośredniej bliskości z ważnymi ośrodkami miejskimi, jako że reguła cysterska wyraźnie określa, jak należy zakładać nowe opactwa:

XII. Quomodo novella ecclesia abbate et monachis et ceteris necessariis ordinetur. Duodecim monachi cum abbate terdecimo ad coenobia nova transmittantur: nec tamen illuc destinentur donec locus libris, domibus et necessariis aptetur, libris dumtaxat missali, Regula, libro Usuum, psalterio,

---

36 Tamże, nr 26.

37 J. Canivez, *Statuta Capitulum...*, t. 1, s. 107.

38 Tamże, t. 2, s. 149–150.

*gymnario, collectaneo, lectionario antiphonario, gradali, domibusque, oratorio, refectorio, dormitorio, cella hospitum et portarii, necessariis etiam temporalibus: ut et vivere, et regulam ibidem statim valeant observare*³⁹.

Opat Henryk z Lehnin z dwunastoma braćmi przybył do Paradyża, mając zapewne do dyspozycji prowizoryczne drewniane zabudowania i tymczasową świątynię do sprawowania kultu, przygotowaną uprzednio wysiłkiem fundatora. Wszelkie niezbędne kodeksy, z pomocą których mnisi sprawują msze i oficjum, musiało zgodnie z regułą zapewnić opactwo macierzyste. Zakłada się, że wkrótce po przybyciu zakonników i konwersów rozpoczęto budowę murowanego kościoła i klasztoru.

Pragnieniem ojców zakonu cysterskiego było to, aby wszystkie klasztory cysterskie były wznoszone ku czci Najświętszej Maryi. W Statutach odnajdujemy wzmiankę o tym, że:

*XVIII. Quod omnia monasteria in honorem beatae Mariae dedcentur. Quia antecessores nostri et patres de ecclesia Molismensi, quae in honore est beatae Mariae ad Cisterciensem locum, unde et nos exortisumus, primitus venerunt, idcirco decernimus ut omnes ecclesiae nostrae ac successorum nostrorum in memoria eiusdem caeli et terrae reginae sanctae Mariae fundentur ac dedcentur*⁴⁰.

Wprawdzie opactwo macierzyste w Lehnin nie ma w swej nazwie imienia Maryi, to ma je kilka innych opactw, choćby Zinna (*Coena Sanctae Mariae*) czy Chorin (*Stagnum Sanctae Mariae*). Tak samo dzieje się z nowo założonym opactwem w Gościkowie, który wraz z przybyciem mnichów z Lehnin zostało przemianowany na *Paradisus Beatae Mariae Virginiae* (niektóre źródła podają nazwę nieco odmienną: *Paradisus Matris Dei*), czyli Raj Najświętszej Maryi Panny odtąd zwany Paradyżem⁴¹.

Wizytacje w modelu organizacyjnym zakonu cysterskiego

Cystersi od początku swojego istnienia przyjęli unikalny model organizacyjny, który różnił się od modelu innych zakonów. Sieć klasztorów opierała się na zasadzie filiacji, gdzie każde nowo założone opactwo (opactwo córka) pozostawało pod zwierzchnictwem opactwa macierzystego. Ten system hierarchicznej zależności miał na celu utrzymanie jedności duchowej, liturgicznej i administracyjnej w zakonie.

Opactwa córki były zobowiązane do lojalności wobec opactwa macierzystego, które pełniło funkcję nadzorczą. Opaci macierzystych klasztorów mieli prawo wizytować filie i oceniać, czy przestrzegają reguły zakonnej. Współzależność ta miała na celu nie tylko kontrolę, ale także zapewnienie wsparcia duchowego i materialnego nowym fundacjom.

---

³⁹ Tamże, t. I, s. 15.

⁴⁰ Tamże, s. 17.

⁴¹ G. Dogiel, *Paradyż. Opactwo cysterskie i jego zabytkowy zespół*, Kraków 1988, s. 6.

Jednym z kluczowych elementów relacji między opactwem macierzystym a opactwem córką był obowiązek wizytacji. Zgodnie z regułą cysterską opat macierzysty lub jego przedstawiciel musiał przynajmniej raz w roku odwiedzać opactwo córkę. Reguła dokładnie określała prawa i obowiązki opactwa macierzystego wobec nowej filiacji⁴². Zasady wizytacji cysterskiej określały cel i sposób jej przeprowadzenia, postawy i obowiązki wizytowanego opactwa, ale również ściśle wyznaczały sposób zachowania przełożonych w przypadku nieprawidłowości odkrytej podczas wizytacji – wizytatora obowiązywał zakaz represji, zalecano wyrozumiałość, powściąganie gniewu wobec aberracji. Kierując się gorliwością o zakon i ojcowską miłością, wizytator musiał umiejętnie dokonywać rzetelnej oceny sytuacji celem korekty nieprawidłowości, a wcześniejsze ich przypadki nie mogły być przez niego unieważniane. W sytuacji wystąpienia konieczności poprawy należało ją wdrożyć przed kolejnym terminem wizytacji. Jeżeli wizytator naruszył w jakikolwiek sposób zasady wizytacji, podlegał upomnieniu przez opata zwierzchniego lub – w przypadku poważniejszych sytuacji – nawet przez kapitułę generalną. Ostatnia zasada dotyczyła sprawowania sakramentu spowiedzi przez wizytatora, który mógł jej wysłuchać, jedynie gdy był przełożonym domu, który wizytował. Jeżeli sprawa była poważna, miał obowiązek skierować spowiadanego mnicha do jego własnego opata.

Wizytacja miała na celu sprawdzenie stanu duchowego i materialnego klasztoru oraz ewentualne wprowadzenie koniecznych reform. Podczas takich wizyt mnisi mogli zgłaszać swoje uwagi dotyczące funkcjonowania opactwa oraz ewentualnych nadużyć.

---

42 J. Canivez, *Statuta Capitulum...*, t. 1, s. 20: XXXIII De forma visitationis. *In facienda visitatione cautelam maximam et diligentiam visitator adhibeat, ut fideliter et prudenter ad corrigendos excessus et conservationem pacis intendat et quam poterit salva ordinis disciplina, animos fratrum ad amplectorem reverentiam proprii abbatis, et gratiam mutuae in Christo dilectionis inducat. Provideat nihilominus visitandus ut secundum formam ordinis visitatori obediens et devotus existat, et ad emendationem domus suae quantum poterit tamquam Domino rationem redditurus intendat. Igitur in visitatoris adventu Abbas domus illius, vel si illum abesse contigerit, prior aut qui tenet locum ipsius, studiosos fratres admoneat, roget et praecipiat, ut fideliter et fiducialiter publice vel privatim prout melius intellexerint faciendum quae corrigenda cognoverint suggerant et proponant. Caveat autem ne ullatenus hoc impediatur faciendum vel cum factum fuerit ferat. Caveat ne in praesentia visitatoris vel post eius discessum, cuiquam fratrum aliquam vindictam inferat, ne improperet, ne indignetur. Quin etiam si minus caute, minus discrete fuerit quis locutus, benigna facilitate ad consilium visitatoris indulgeat. Ipsum enim visitatorem talem fore convenit, ut non credat omni spiritui: sed causam quam nescierit diligenter inquirat, cognitam rationabiliter corrigat, zelo ordinis et paternae caritatis affectu. Prohibeat etiam ne incipiant retractare quae noverint digne correctae, ne sibi suggerant incompta: ne vanis suspicionibus turbent animos patrum sive fratrum suorum. Quod si quis fecerit, digne eum visitator increpet et castiget. Prohibeat etiam ne quis fratrum ea quae cognoverit emendanda, quasi ad maius scandalum, quod nequissimum est, usque ad visitatoris adventum differat et reservet, sed opportunis temporibus quae contigerint proclamantur et emendantur. Quod si contra hanc formam egerit visitator, per superiorem abbatem vel coabbates alios ut mereatur castigetur, sibe etiam puniatur per generale capitulum. Similiter qui visitatur nis formam eandem studeat observare, coram Deo graviter se culpabilem, et paternam vel capituli generalis noverit animadversione plectendum. Nullus abbas hospes vel etiam visitator, nisi pater domus illius quam visitat fuerit, confessiones recipiat. Ipse etiam proprios pater, si gravis est causa, ad propriam abbatem domus illius eum qui confitetur remittere studeat, et debita fidelitate omnem adhibeat operam, diligentiam omnem exhibeat, ut proprio abbati sicut debet revelet ille conscientiam suam.*

Opat macierzysty miał obowiązek wysłuchać skarg i podjąć odpowiednie działania naprawcze. W skrajnych przypadkach, jeśli opat opactwa córki nie wywiązywał się ze swoich obowiązków lub naruszał regułę, mógł zostać odwołany na mocy decyzji kapituły generalnej.

Z kolei paragraf XXXIV *Statuta* określa przezornie, że również opactwo córka ma coroczny obowiązek odwiedzać swój klasztor macierzysty – ów nakaz spoczywał na opacie, pod warunkiem że cieszył się on zdrowiem w momencie zaplanowanych odwiedzin⁴³.

Konflikty pomiędzy opactwami Lehnin i Paradyżem na podstawie *Statuta*

Pomimo jasno określonej struktury władzy stosunki między opactwami macierzystymi a opactwami córkami nie zawsze były harmonijne. W praktyce często musiało dochodzić do sporów dotyczących zakresu władzy, przestrzegania reguły, a także kwestii ekonomicznych. Wprawdzie w dokumentach kapituły generalnej nie znajdziemy szczegółowych informacji dotyczących charakteru konfliktów, jednak sytuacje, kiedy kapituła zakonu musiała interweniować, aby pogodzić zwaśnione strony, zdarzały się dość często, nawet we wczesnym okresie zakładania nowego opactwa, kiedy rola opactwa macierzystego była dość znaczna i nadrzędna. Tak było w przypadku opactwa Paradyż.

Konflikt między opactwami z pewnością nie mógł wynikać z różnic kulturowych ich mieszkańców. Należy zaznaczyć, że w wiekach średnich w obu klasztorach mamy do czynienia wyłącznie z zakonnikami pochodzenia niemieckiego. Nie był to zatem spór prowadzony między klasztorem polskim a niemieckim: wszak opat paradyski był Niemcem pochodzącym z Lehnin. Być może przyczyn narastającego konfliktu pomiędzy opactwem Lehnin a opactwem Paradyż można upatrywać we wzmacniającej się pozycji tego ostatniego w sieci opactw cysterskich. Podkreśla to decyzja kapituły generalnej zakonu. Dość szybko, bo już w 1239 roku, a zatem trzy lata po przybyciu konwentu z Lehnin na ziemię wielkopolskie, opat Paradyża wraz ze swoim opatem macierzystym z Lehnin został zaproszony przez kapitułę do zaprowadzenia porządku w klasztorze cystersów w Kołbaczu na Pomorzu:

*Correctio et reformatio abbatae de Colebas, de qua clamosa insinuatio facta est Capitulo generali committitur de Lamin et de Paradiso Dei, qui ad eandem domum in plenaria potestate accedentes personaliter corrigant auctoritate Capituli generalis quae viderint corrigenda, et quid inde, etc.*⁴⁴

Dlaczego zadanie zostaje powierzone opactwom Lehnin i Paradyż? Wszak Kołbacz pochodzi z zupełnie innej linii filiacyjnej – został założony przez duńskie opactwo Esrom w 1174 roku i należy do linii Clairvaux, podczas gdy zarówno Lehnin, i jak i Paradyż

43 Tamże, s. 21: XXXIV. *Quod filia per annum semel visitet matrem ecclesiam. Statuit causa humilitatis Cisterciensis conventus sollerti providentia, quatenus semel in anno saltem matrem ecclesiam per abbatem suum sanus fuerit visitet filia.*

44 Tamże, t. 2, s. 207.

należą do linii filiacyjnej Morimond. Odpowiedzi na to pytanie nie znajdziemy w dokumentach kapituły z tego roku. Zawierają one jedynie nawołanie do przeprowadzenia wizytacji i skorygowania nieprawidłowości. Być może w dokumentach opactwa Kołbacza należy szukać sprawozdania z przeprowadzonej wizytacji. Tym bardziej, że rok później, w rocznikach z 1240 roku, odnaleźć można oficjalną skargę opata z Kołbacza na opata z Lehnin i prośbę o mediację opatów z diecezji kolońskiej: Altenkamp bądź Kamp (*Vetus Campus*) i Altenberg (*Vetus Mons*). Oba opactwa wywodzą się, tak jak Lehnin i Paradyż, z linii Morimond, a Altenberg jest opactwem macierzystym dla opactwa wągrowieckiego w Wielkopolsce, założonego w 1143 roku. Rocznik kapituły nie wspomina, czy opat z Kołbacza kieruje skargę również przeciwko opatowi z Paradyża. Być może przebieg wcześniejszej wizytacji wpłynął na tę decyzję opata z kołbackiego klasztoru:

*Querela abbatis de Colba contra abbatem de Lannim committur de Herivado et de Novo Campo abbatibus, pace vel iudicio terminanda, et quid inde, etc.*⁴⁵

Mimo zależności między opactwem macierzystym a opactwem córką relacje między Lehnin a Paradyżem nie były wolne od konfliktów. Spory te, choć osadzone w ramach cysterskiej hierarchii, świadczyły o napięciach występujących w rozrastającej się sieci klasztorów. Pomimo obowiązujących zasad nadzoru i współpracy niejednokrotnie dochodziło do sytuacji wymagających interwencji kapituły generalnej.

W rocznikach z 1243 roku, a więc zaledwie siedem lat po filiacji Paradyża, mnisi wskazują na następującą skargę:

*Querela abbatis de Paradiso contra patrem suum de Lenim committitur Lubensi et de Camina abbatibus pacificanda vel iudicanda, etc., et quid inde, etc. Abbas de Camina hoc collegae suo denuntiet*⁴⁶.

Ze skargi wynika, że opat paradyski występuje przeciwko swojemu opatowi w Lehnin, a unormowaniem stosunków między klasztorami mają się zająć opaci z Lubiąża i Wąchocka, gdzie ostatni ma powiadomić klasztor w Lubiążu o decyzji kapituły. Być może opat z Lubiąża nie stawiał się na kapitułę w tym roku. Nie wiemy, czego dotyczyła skarga – wzmianki w rocznikach są dość krótkie i powściągliwe, jednak opaci wyraźnie otrzymują polecenie osądzenia sporu i możliwego jego załagodzenia.

W kolejnym roczniku z 1258 roku, dwadzieścia dwa lata od założenia konwentu w Paradyżu, mamy do czynienia ze skargą przeciwko dwóm kolejnym opactwom w Wielkopolsce. Opat paradyski występuje przeciwko opatom z Obry i Wągrowca (ten ostatni klasztor należy do archidiecezji gnieźnieńskiej). Zażegnaniem konfliktu z nakazu kapituły zająć ma się tym razem opactwo macierzyste z Lehnin oraz opactwo Doberlug *alias* Dobrilugk, oba z linii filiacyjnej Morimond:

---

⁴⁵ Tamże, s. 226.

⁴⁶ Tamże, s. 268.

*Querela abbatis de Paradiso contra abbatem de Obra, de Lugna et de Lenich et Conbrelloch abbatibus committitur in plenaria Ordinis potestate pace, etc., et quid inde, etc.*⁴⁷

Skargi obejmujące opactwa w Lehnin i Paradyż nie są wyjątkowe. Jeszcze kilka razy odnaleźć można konflikty obu opactw z innymi klasztorami, których mediacji podejmowały się inne klasztory. Spodziewać się można, że niektóre z opactw pragnęły osiągnąć większą niezależność od opactw macierzystych. Powody mogły być różne: skargi opatów na nadmierną kontrolę lub zbyt restrykcyjne podejście do wizytacji. Możemy sobie również wyobrazić, że opactwa macierzyste oskarżały swoje filie o brak posłuszeństwa lub naruszenie dyscypliny zakonnej. Zdarzały się też przypadki oszustw w opactwach córkach⁴⁸. Takie sytuacje musiały wymagać interwencji kapituły generalnej, która pełniła funkcję najwyższego organu zarządzającego w zakonie.

Pomimo konfliktów i napięć system zależności między opactwami był kluczowy dla zachowania jedności zakonu cysterskiego. Struktura ta gwarantowała, że nowe fundacje rozwijały się zgodnie z pierwotnym ideałem cysterskim, unikając rozproszenia i różnic doktrynalnych. Współpraca między opactwem macierzystym a opactwem córką obejmowała nie tylko kwestie duchowe, ale także wsparcie materialne. Musimy pamiętać o tym, że starsze klasztory często pomagały nowo założonym wspólnotom w trudnych początkowych latach, dostarczając niezbędne księgi liturgiczne, sprzęty kościelne oraz środki utrzymania. Relacje między opactwem macierzystym a opactwem córką były istotnym elementem struktury cysterskiej, zapewniającym jedność i stabilność zakonu. Choć nie brakowało konfliktów, zasady wizytacji, nadzoru oraz współpracy duchowej i materialnej umożliwiały skuteczne zarządzanie rozrastającą się siecią klasztorów. Dzięki temu cystersi mogli zachować swoją pierwotną surowość reguły oraz wspólnotowy charakter życia monastycznego.

Podsumowanie

Relacje między opactwem macierzystym a opactwem filialnym stanowiły fundament organizacyjny zakonu cystersów, zapewniając jedność, stabilność i jednolitość praktyk monastycznych. Model ten opierał się na ścisłej zależności hierarchicznej, w której klasztory córki podlegały duchowemu i administracyjnemu nadzorowi klasztoru

---

⁴⁷ Tamże, s. 445.

⁴⁸ Tamże, s. 334: przypadek mnicha z Paradyża przetrzymywanego w Citeaux za fałszowanie pieczęci: *Cum frater Iacobus monachus Paradisi qui, ut dicitur, est falsarius plurium sigillorum, apud Cistercium detineatur auctoritate Capituli generalis; quia de praedictis ad plenum certitudo non habetur, abbatu Morimundi committitur in plenaria Ordinis potestate ut inquiret vel inquire faciat diligenter, et quid inde fecerit, etc, et eundem monachum ad proprium abbatem remittat.*

macierzystego. Regularne wizytacje, kontrola wewnętrzna oraz system wzajemnej odpowiedzialności miały na celu utrzymanie surowości reguły oraz promowanie wzajemnego wsparcia między wspólnotami.

Jakkolwiek system ten sprzyjał harmonii i spójności, nie był wolny od napięć i konfliktów. Relacje przedstawione na przykładzie opactw Lehnin i Paradyż nie wskazują wprawdzie na źródło konfliktów, jednak wyraźnie dają do zrozumienia, że stosunki między nimi nigdy nie były pozbawione napięć. Te z kolei – zgodnie ze wzmiankami *Statuta* – musiały być rozstrzygane zarówno na poziomie lokalnym, jak i w ramach kapituły generalnej.

Pomimo tych trudności system relacji między klasztorem macierzystym a klasztorem córką wydaje się być dość specyficzny: opactwo w Paradyżu, skonfliktowane z opactwami wielkopolskimi w Obrze i Wągrowcu, przystaje na mediację swojego własnego opactwa macierzystego. Być może konflikty opisane w *Statuta* miały jedynie przejściowy charakter, a ich zażegnanie leżało w interesie wszystkich opactw, ponieważ umożliwiało przede wszystkim skuteczne zarządzanie rozrastającą się siecią klasztorów. Pierwotny układ mógł być zachowany, jedność zakonu i wzajemne wsparcie podkreślone, a zakonnicy żyjący w pokoju mogli kontynuować dążenie do duchowej doskonałości.

Kolejne wieki przynoszą wielkie zmiany dla opactwa Lehnin i opactwa w Paradyżu. W XVIII wieku polskie opactwa cysterskie zostają wyłączone spod jurysdykcji swoich opactw macierzystych. Nić łącząca oba klasztory zostaje przerwana. Opactwa nie muszą się już wzajemnie odwiedzać i wspierać. Proces wyłączenia polskich opactw był pośrednio związany z osłabieniem więzi między filiami a macierzystymi klasztorami na Zachodzie, jak również z ingerencją Stolicy Apostolskiej i władzy świeckiej w organizację zakonu. Decydującym momentem było *breve* papieża Benedykta XIV z 23 sierpnia 1772 roku, które zniosło zależność polskich opactw od zagranicznych macierzy i podporządkowało je opatom komendatoryjnym oraz lokalnym biskupom. Było to wynikiem zarówno postępującego kryzysu cysterskiego w Europie, jak i pierwszego rozbioru Polski, który wprowadził nowe podziały administracyjne i ograniczył wpływy zagranicznych zakonów na terenie Rzeczypospolitej. Ostateczne zerwanie więzi z opactwami macierzystymi było częścią szerszego procesu sekularyzacji i reformy zakonów, który w kolejnych latach doprowadził do kasaty wielu cysterskich klasztorów w Polsce. Po drugim rozbiorze Polski opactwo znalazło się w granicach zaboru pruskiego, a jego władze skonfiskowały większość majątku paradyskiego. Ostateczna kasata opactwa nastąpiła w 1834 roku. Po sześciuset latach zakonnicy opuścili klasztor na zawsze.

Bibliografia

Źródła

- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 2003, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=875> (03.02.2025).
- Canivez J., *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, Löwen 1933–1941.
- Codex diplomaticus Brandenburgensis. Haupttheil I, Geschichte der geistlichen Stiftungen, der adlichen Familien, so wie der Städte und Burgen der Mark Brandenburg*, red. A. Riede, Berlin 1856, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10001026?page=,1> (04.02.2025).
- Codex diplomaticus Majoris Polonia*, red. I. Zakrzewski, Poznań 1877, Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski T. 1 Zawiera numera 1–616 lata 984–1287 – Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/12458/edition/20061/content> (04.02.2025).

Literatura

- Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster*, red. H. Heimann, K. Neitmann, W. Schick, Löwen 1933–1941.
- Dogiel G., *Paradyż. Opactwo cysterskie i jego zabytkowy zespół*, Kraków 1988.
- Kobieliński S., *Bestiariusz chrześcijański: zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002.
- Lamprecht K., *Deutsches Wirtschaftsleben in Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur de Platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, Leipzig 1886–1915 Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes : Lamprecht, Karl, 1856–1915: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive, <https://archive.org/details/pt1deutscheswirtschewirt01lamp> (04.02.2025).
- Thompson J.W., *The Cistercian order and colonization in mediaeval Germany*, [w:] *The American Journal of Theology*, t. 24, nr 1, University of Chicago Press 1920, <https://www.jstor.org/stable/3155939> (11.01.2025).
- Warmiński T., *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Kloster zu Paradies. Eine Beigabe zu der am 50. Stiftungsfeste des königlichen Schullehrer-Seminars zu Paradies herausgegeben Festschrift*, Meseritz 1886.
- Warnatsch S., *Geschichte des Klosters Lehnin: 1180–1542*, Berlin 2000.
- Winter F., *Die Zistercienser der nordöstlichen Deutschlands. Ein Beitrag zur Kirchen- und Kulturgeschichte des Deutschen Mittelalters*, Berlin/Gotha 1868/1871, Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands: ein Beitrag zur Kirchen- und Kulturgeschichte des deutschen Mittelalters: Winter, Franz, 1833–1878: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive, <https://archive.org/details/diecisterciense1v3wint/page/n5/mode/2up> (04.02.2025).
- Zawadzka J., *Fundowanie opactw cysterskich*, „Roczniki Humanistyczne” 9, s. 121–147.

CYTOWANIE

J.M. Malczewska, *Studium relacji między opactwem macierzystym a klasztorem córką w wiekach średnich na przykładzie brandenburskiego opactwa cysterskiego Lehnin i jego pierwszej filiacji w Paradyżu na terenie Wielkopolski w oparciu o wzmianki w Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*, *Studia Paradyskie* 35 (2025), s. 135–154, DOI: 10.18276/sp.2025.35-08.